

*А. Ю. Мочалова, студентка 4 курсу спеціальності
«Міжнародна інформація» Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки*

*Науковий керівник: к.політ.н., доц. кафедри
міжнародної інформації СХУ ім. Лесі Українки
Митко А.М. (Україна, м.Луцьк)*

**Особливості теоретично-методологічних підходів до
дослідження інформаційного простору мусульманських
країн Близького Сходу**

*Роботу виконано на кафедрі міжнародної інформації
СХУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто теоретичні підходи до дослідження взаємодії глобальних і локальних факторів у формуванні близькосхідного інформаційного простору. Проаналізовано концепцію “віртуальної умми”, теорію електронного джихаду та модель медіа-домінування. Досліджено явище детериторіалізації, а також зростання впливу недержавних акторів на формування близькосхідного інформаційного простору.

Ключові слова: близькосхідний інформаційний простір, арабська медіасфера, віртуальна умма, електронний джихад, глокалізація.

На фоні зростання взаємозв'язку та взаємозалежності між державами відбувається активізація політичної діяльності суб'єктів міжнародного життя, спрямована на реалізацію власних національних інтересів. Кожна мегатенденція (інформаційна революція, релігійно-політичні конфлікти, глобалізація) сприяє переформатуванню глобального

середовища, у якому взаємодіють державні та недержавні актори. Слід зазначити, що окрім уніфікуючих чинників ісламського інформаційного простору, дедалі більшого значення набувають відцентрові тенденції на кшталт інформаційного регіоналізму, екстремізму та розмежування “центр-периферія”. Боротьба за гегемонію в мусульманському світі переходить у віртуальний вимір. Можна з упевненістю стверджувати, що перевагу отримують актори, які швидко і ефективно скористаються плодами інформаційної революції.

Інформаційний простір виступає своєрідною площиною перетину глобальних і локальних тенденцій у мусульманському світі. Глобальні віяння швидко досягають локального рівня, а локальні мусульманські лідери виходять на глобальні трибуни і задіюють глобальну аудиторію. На думку Р. Робертсона, таким чином має місце процес глокалізації – “взаємопроникнення глобального і локального” [1, с. 14]. Дана інтерпретація логічно вписується у інформаційні геополітичні реалії, а також отримує практичне підтвердження у близькосхідному медіа- та Інтернет-просторі.

Актуальність даної проблематики пов’язана з ростом впливу інформаційних технологій на близькосхідні суспільства, що у свою чергу зумовлює необхідність вивчення глобалізаційних та локалізаційних аспектів інформаційного виміру міжнародних відносин на Близькому Сході, а також відцентрових та доцентрових (західних та діаспорних) інформаційних потоків. Оскільки близькосхідні суспільства нерозривно пов’язані з мусульманською релігійною детермінантою, виникає необхідність проведення дослідження інформаційного чинника на макро- (мусульманська умма) та мезо- (держави Близького Сходу) рівні.

Особлива актуальність даного дослідження щодо України пояснюється наявністю в державі значної мусульманської спільноти, яка зазнає інформаційно-пропагандистських впливів з боку близькосхідних держав на кшталт Саудівської Аравії, Ірану та ОАЕ. Прослідковується певна подібність між діяльністю вищезгаданих держав на європейському континенті у 1970-х–початку 1980-х рр. і їх сучасною активністю в Україні. Окрім того, дослідження ролі держав Близького Сходу у глобальному інформаційному середовищі, а також їх національних інформаційно-пропагандистських стратегій має прикладне значення при формуванні зовнішньополітичної стратегії України у країнах Леванту, Перської затоки та Арабського Машрику.

Серед науковців, які прямо чи опосередковано досліджують проблематику близькосхідного інформаційного простору та ролі мусульманських країн Близького Сходу у глобальних інформаційних процесах, можемо виокремити Дж. Альтермана [2], Дж. Андерсона [3] та Г. Банта з його знаковим дослідженням “Іслам у цифровій ері: електронний джихад, он-лайн фетви та ісламські кібер-середовища” [4]. На увагу також заслуговують дослідження Д. Айкельмана та Дж. Андерсона [5], К. Хафеза [6] та Р. Лолькера [7]. Слід зауважити, що попри безсумнівну дослідницьку цінність, зазначені праці характеризуються значним медійним детермінізмом та відсутністю чіткого виокремлення відмінностей мусульманського і арабського інформаційного простору. Таким чином, дослідження системотворчих чинників інформаційного виміру в сучасних міжнародних відносинах, а також вивчення взаємовпливу та питомої ваги кожного

фактору залишається малодослідженим, особливо стосовно мусульманського світу та його регіональних підсистем.

Дискусія щодо впливу інформаційної революції на держави Леванту, Перської затоки та Арабського Машрику триває у колах близькосхідної технічної еліти більше десятиліття. Зокрема сирійський науковець С. Хіямі зазначає, що уже на початку 1990-х років серед представників технічної еліти існувало усвідомлення того, що відставання в темпах освоєння нових інформаційних технологій може призвести до негативних економічних тенденцій [8]. За винятком немусульманського Ізраїлю, усі країни регіону характеризуються американським дослідником Р. Хандлі як “суспільства інформаційного конфлікту”, оскільки відбувається значне розмежування між прихильниками традиційної культури та адептами інформаційного суспільства [9].

Відомий дослідник впливу інформаційних технологій на сирійське суспільство Г. Буркхард зауважує, що поширення новітніх інформаційних технологій на Близькому Сході відбувалося за типовим для країн “третього світу” сценарієм. Зокрема, впровадження технологій та інсталювання необхідних мереж й обладнання не задовольняло реальні потреби, а практичне застосування ІТ утруднювалося низьким кваліфікаційним рівнем задіяного персоналу. На національному рівні не було прийнято стратегій широкомасштабного використання новітніх інформаційних технологій, хоча застосовані одиничні заходи у сфері впровадження курсу інформаційних технологій у шкільну та університетську програми [10, с. 19-25]. Американський науковець С. Гудмен відзначає провідну роль близькосхідної

академічної еліти у популяризації новітніх інформаційних технологій, зокрема, Інтернету [11].

Знаний дослідник медіа-простору М. Прайс вважає, що контролюючі дії близькосхідних держав у інформаційній сфері можна розділити на чотири категорії: прийняття відповідних законів; ініціювання переговорів та досягнення відповідних домовленостей; впровадження технологій, необхідних для ефективного контролю; використання сили. Перелічені заходи можуть застосовуватися у ситуаційно визначених поєднаннях. Особливого значення набувають новітні інформаційні технології, позаяк вони надають державному апарату можливість регулювання поза рамками офіційних правових санкцій. Зовнішньоінформаційна політика мусульманських держав Близького Сходу отримує нове забарвлення у світлі “міжнародної боротьби з тероризмом”. “Як не дивно, - відзначає Прайс, - країни, які з дедалі меншим успіхом контролюють зовнішні інформаційні потоки, прагнуть в одно- чи багатосторонньому порядку впливати на інформацію, яка передається за допомогою супутникових чи інтернет-технологій” [12]. Дане висловлювання знаходить практичне підтвердження у зовнішньополітичній стратегії держав Близького Сходу, які володіють необхідним технологічним потенціалом для здійснення активної медіа- та кіберполітики, зокрема, Ірану, Саудівської Аравії та Йорданії.

На думку Р. Кохейна та Д. Ная, ситуація на Близькому Сході породжує серйозну проблему з точки зору “м”якої безпеки”. Асиметрична взаємозалежність у торгівельних відносинах, де влада визначається тим, хто фінансово спроможний розірвати вищезгадані відносини, відмінна від інформаційної влади, яка передбачає спроможність

фільтрувати інформацію та гарантувати достовірність вигідної для себе інформації, інколи неадекватної. Достовірність та переконливість стають стратегічним ресурсом, асиметричне володіння можливостями фільтрування та ідеологічної обробки інформації є основним елементом влади. Достовірність не обов'язково є прямо похідною від реальних фактів, вагому роль відіграють культурні матриці та система цінностей суспільства, у даному випадку арабського [13, с. 85]. Висновок дослідників підтверджується теорією конспірації, поширеною на Близькому Сході, і побудованою на антиамериканських та антиєврейських установах. Значна частка населення на Близькому Сході вірить у те, що атаки 11 вересня були організовані представниками правого спрямування в американському уряді за сприяння єврейського лоббі. Одна з праць, яка описує одну з найпоширеніших конспіраційних теорій, “Жахлива неправда” Т. Мейсана, мала неабиякий читацький успіх і була продана у кількості 200 000 екземплярів [14].

Новий вимір “м'якої влади” усе частіше пов'язують з активним використанням етнічною діаспорою (близькосхідні емігранти переважно обстоюють окрім суто національних ще й релігійні інтереси) новітніх інформаційних технологій. Особливістю сучасного глобального медіа-середовища є взаємопов'язаність глобальних мереж і локальних/регіональних культур. Новітня глобальна інформаційна мережа перетворюються на інструмент субнаціональних та національних акторів у реалізації їх регіональних та глобальних геополітичних амбіцій. У випадку незбалансованого поширення імперативів американської

“м’якої влади” виникає соціальний і культурний спротив, який отримав яскраве вираження в арабському світі.

Аналізуючи вузькоспецифічні дослідження близькосхідного інформаційного простору, слід детальніше зупинитися на теорії арабських транснаціональних спільнот, арабської медіасфери та концепції “віртуальної умми”. На особливу увагу в рамках даної проблематики заслуговують теорія електронного джихаду, концепція “ісламських кіберспільнот” та модель медіа-домінування.

Комплексні дослідження впливу новітніх інформаційних та комунікаційних технологій на мусульманські спільноти були започатковані відомим антропологом Дж. Андерсоном, який проаналізував вплив Інтернету на формування арабських “транснаціональних спільнот” та вплив “медіа-вибуху” на соціально-політичні процеси в мусульманському світі [15]. У 1997 р. він розпочав дослідження щодо впливу Інтернету на іракців, прийшовши до висновку: “Інтернет не є прямим призвідником соціально-політичних змін в мусульманському світі, проте виступає певним каталізатором даних процесів”. [16]. Наукова діяльність Андерсона тісно пов’язана з працями Д.Айкельмана та співавтором деяких публікацій останнього – Дж. Піскаторі. Дослідження Айкельмана спрямовано на аналіз впливу різноманітних форм медіа на формування мусульманських спільнот в часовому розрізі [17].

Вплив Інтернету на арабські суспільства також становив предмет дослідження Дж. Альтермана. Науковець проаналізував особливості впливу інтернет-технологій на арабські діаспорні спільноти. Зокрема, його дослідження виокремило ключові фактори впливу на формування арабської медіасфери: інтенсифікацію інформаційних потоків,

посилення та диверсифікацію державної цензури і роль США у формуванні громадської думки на Близькому Сході [18].

Відомий ісламознавець П. Мендавіль проводив аналіз взаємодії ісламу та кіберпростору з точки зору глобалізації, досліджуючи можливість “масштабування” релігійної пропаганди та навколорелігійного дискурсу [19, с 88]. Мендавіль розглядає концепцію контролю у контексті “віртуальної умми”, яка визначається як “спільна нормотворча база, що бере за основу загальноісламську традицію” [20, с. 86]. Зокрема, предмет його наукового зацікавлення становить мусульманська реакція на впровадження нових комунікаційних та інформаційних технологій, особливо на етапі “призвичаєння”, коли ІТ перетворюються на звичний інструмент міжгрупової та міжособистісної взаємодії, та на зміну міжнародних політичних та економічних відносин [21, с. 3-13].

Серед дослідників близькосхідної медіасфери слід також згадати І. Гонзалеса-Кохано, який проаналізував вплив Інтернету на ліванські мусульманські спільноти [22] та появи “близькосхідної медіа-екосистеми”, Р. Мавані, який науково обґрунтував появу ісмаїлітського веб-простору [23], та Л. Брувер, яка дослідила роль сучасних інформаційних технологій у формуванні гендерних ідентичностей у мусульманських діаспорних спільнотах Європи [24].

Д. Віллер присвятила своє дослідження вивченню впливу новітніх інформаційних технологій на близькосхідне середовище, зокрема, готовності Кувейту та Єгипту “вступити в нову інтернет-еру” [25]. Німецький ісламознавець Г. Кірхнер зосередив свій дослідницький інтерес на проблемах “електронного джихаду” та “кібер-інтифади” [26, с. 19-22]. На

увагу заслуговують також дослідження відомого ісламознавця Е. Саїда, який здійснив структурний аналіз орієнталізму, ісламу і медіа [27].

Знаковою для інформаційного ісламознавства є праця Г. Банта “Іслам у цифровій ері: електронний джихад, он-лайн фетви та ісламські кіберспільноти”. Дослідник зазначає, що ісламські кіберспільноти володіють потенціалом для трансформування релігійних та ідеологічних аспектів ісламського дискурсу, виступають платформою для інтеракції материнських і діаспорних мусульманських спільнот, користуючись нелінійною структурою новітніх інформаційних технологій. Г. Бант констатує, що після подій 11 вересня Інтернет стає незамінним інструментом для розуміння сучасних тенденцій у мусульманських спільнотах, а також для збору аналітично-стратегічної інформації, яка не може бути отримана звичними засобами зовнішньої розвідки [28, с.6].

Мухаммад Айїш ділить аналітичні підходи до вивчення близькосхідної медіасфери на три парадигми: модернізаційну парадигму, парадигму залежності та глобалізаційну парадигму. Аналізуючи джерельну базу щодо глобалізаційної парадигми, автор зауважує, що вона “акцентує увагу на глобалізації культурного середовища, а також на дослідженні впливу медіа-потоків на регіональні підсистеми, не враховуючи їх специфіки, а отже, є емпірично викривленою” [29, с. 23]. За Айїшем, емпіричний аналіз глобалізаційних процесів складається з чотирьох компонентів: політичного; економічного; культурного та технологічного. Він визначає арабський медіа-простір 1990-х років як “активну взаємодію локальних та глобальних тенденцій у політичних, культурних, економічних та технологічних сферах”, вказуючи на перевагу

глокалізаційних процесів. Айїш формулює “модель медіа-домінування”, припускаючи, що локальні відмінності на Близькому Сході нівелюватимуться за допомогою панарабських проєктів.

Айїш розрізняє три види політичної комунікації: традиційні медіа, контрольовані урядом; реформістські медіа, контрольовані урядом та ліберальні комерційні медіа. Традиційні медіа, контрольовані урядом, притаманні для Сирії, Іраку, Саудівської Аравії, Оману та Ємену. Реформістські медіа, що перебувають під контролем уряду, характерні для ОАЕ, Йорданії, Єгипту та Бахрейну. Комерційні медіа ліберального спрямування присутні у Катарі, Єгипті, Саудівській Аравії та Лівані. Стосовно Саудівської Аравії слід зауважити, що комерційний тип медіа не є домінуючим у країні, радше спостерігається фінансування ліберальних медіа (MBC, ART та Orbit) за допомогою саудівського капіталу. Окрім того, Айїш визначає два типи технологічної медіа-політики: прагматичний та формальний.

Таким чином, аналіз джерельної бази та теоретичних концепцій, присвячених проблематиці формування регіонального близькосхідного інформаційного простору, дозволяє визначити певні закономірності. Концептуальні погляди вітчизняних, арабських і західних дослідників щодо окремих аспектів формування близькосхідного медіа- та кіберпростору мають багато точок дотику, хоча не усі загальнотеоретичні західні концепції, особливо американської військово-стратегічної школи, успішно верифікуються у контексті близькосхідного інформаційного середовища. Більшість дослідників вказує на стратегічну роль близькосхідної інформаційної сфери у масштабуванні та

підвищенні ефективності ідеологічно-пропагандистської діяльності держав регіону та на важливість ролі глобальних (передовсім західних інформаційних потоків) у формуванні громадської думки на Близькому Сході.

Інформаційна революція сприяє виходу на близькосхідну арену нових акторів, насамперед недержавних, що сприяє зростаючій ерозії суверенітету традиційних близькосхідних урядів та фрагментації регіональних структур. Окрім того, чітко прослідковується явище внутрішнього і зовнішнього “цифрового” розриву, що, у свою чергу, впливає на зростання динаміки соціально-економічних та політичних трансформацій в регіоні.

Джерела:

1. Robertson Roland. Comments on the "Global Triad" and "Glocalization" // Globalization and Indigenous Culture. – Kokugakuin University: Institute for Japanese Culture and Classics – 2001 – January – P. 14.

2. Alterman Jon B. Transnational Media and Social Change in the Arab World. // Transnational Broadcasting Studies Journal. – 1999 – No. 2.

3. Anderson Jon W. Transnational Civil Society, Institution-Building, and IT: Reflections from the Middle East // NMIT Working Papers on New Media & Information Technology in the Middle East. – 2002.

4. Bunt Gary R. Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments. – London: Pluto Press – 2003.

5. Eickelman Dale and Jon W. Anderson. New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2000.

6. Hafez Kai. Medien und Demokratisierung im Nahen Osten. Regionale und globale Einflussfaktoren // Koszinowski, Thomas and Hanspeter Mattes (eds.). Nahost Jahrbuch. Politik, Wirtschaft und Gesellschaft in Nordafrika und dem Nahen und Mittleren Osten. – Opladen: Deutsches Orient-Institut, 1998.

7. Lohlker Ruediger. Islam im Internet. Neue Formen der Religion im Cyberspace. – Hamburg: Deutsches Orient-Institut, 2001.

8. Khiyami Sami. Information Technology Policies and Computerization Guidelines in a Third World Environment // Paper presented at the First Al-Shaam International Conference on Information Technology. – Damascus – 1994. – 9 May.

9. Hundley Richard O., Robert H. Anderson, Tora K. Bikson, Maarten Boterman, Jonathan A. Cave, C. Richard Neu, Michelle Norgate, Renée Cordes. The Future of the Information Revolution in Europe: Proceedings of an International Conference. – Santa Monica, Calif.: RAND, 2001.

10. Burkhart, G., Goodman, S. The Internet Gains Acceptance in the Persian Gulf // Communications of the ACM. – 1998. – March. – No. 41(3). – P. 19-25.

11. Goodman Seymour E., Grey E. Burkhart, William A. Foster, Laurence I. Press, Zixiang Tan, Jonathan Woodard. The Global Diffusion of the Internet Project: An Initial Inductive Study. – 1998. – March.

12. Price Monroe E. Media and Sovereignty. The Global Information Revolution and Its Challenge to State Power. – Cambridge, Mass. – London: The MIT Press, 2002.

13. Keohane Robert , Nye Joseph (Jr.). Power and Interdependence in the Information Age // Foreign Affairs, 77. – 1998. – September/October – No. 5. – P. 85.

14. Riding Alan. Sept. 11 as Right-Wing U.S. Plot: Conspiracy Theory Sells in France – The New York Times. – 2002. – June 22.

15. Anderson Jon W. Technology, Media, and the Next Generation in the Middle East // New Media and Information Technology Working Papers. – Georgetown: NMIT –1999. Anderson Jon W. Arabizing the Internet // The Emirates Occasional Papers. – 1998. – No. 30. Eickelman Dale, Jon W. Anderson (eds.). New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2000. Anderson Jon W. New Media in the Muslim World: The Emerging Public Sphere // ISIM Newsletter – 2002. – No. 5.

16. Anderson, Jon W. Is the Internet Islam's 'Third Wave' or the 'End of Civilization'? Globalizing Politics and Religion in the Muslim World // Paper presented at the United States Institute of Peace Conference. – Washington D.C. – 1997. – April 1-2.

17. Eickelman Dale F., James Piscatori. Muslim Politics – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

18. Alterman Jon. New Media, New Politics? From Satellite Television to the Internet in the Arab World - Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy, 1998.

19. Mandaville Peter. Reimagining the Ummah? Information Technology and the Changing Boundaries of Political Islam // Islam Encountering Globalization. – London: RoutledgeCurzon, 2002. – P. 88.

20. Ibid., P. 86.

21. Bunt Gary. Islam in Cyberspace: Islamic Studies Resources on the World Wide Web // Muslim World Book review. – 1997. – Vol. 18. – No. 1. – P. 3-13.

22. Gonzalez-Quijano Yves. The Birth of a Media Ecosystem // New Media in the Muslim World – Indiana University Press. – .2003.

23. Mawani Rizwan. Community, Identity and the Internet: The Case f the Ismaili Muslims - n.d. – 2003.

24. Brouwer Lenie. Muslimmail in the Netherlands // Paper presented at the “Writing Diasporas” conference. – Virtual Diasporas strand. – University of Swansea. – 2000. – 22 September.

25. Wheeler Debbie. Islam, Community : New Possibilities in the Digital Age // Journal of Education, Community and Values. – 2002.. – No.3.

26. Kirchner Henner. Digital Jihad – Islam im Internet // Quartalszeitschrift der Arbeitsgemeinschaft Kirchlcher Entwicklungsdienst. – 1996. – No. 32 (4). – P. 19-22.

27. Said Edward W. Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World. – New York: Vintage Books, 1997.

28. Bunt Gary. Islam in the Digital Age: E-jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments – London: Pluto Press, 2003. – P. 6.

29. Ayish Muhammad. Arab World Television in the Age of Globalization: an Analysis of Emerging Political, Economic, Cultural and Technological Patterns. – Hamburg: Deutsches Orient-Institut, 2003. – P. 23.